ХАКАСИЯДАҒЫ ПИСАТЕЛЬЛЕР ОРГАНИЗАЦИЯЗЫ

Ах тасхыл

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННАЙ
АЛЬМАНАХ

24

1976

Редакционнай коллегиязы:

М. Е. Кильчичаков
(ööн редакторы),
М. Р. Баннов,
Т. Г. Тачеева,
В. Е. Майногашева,
М. Н. Чебодаев.

Хакасская областная
БИБЛИОТЕКА

ХЫЗЫЛЧАР КНИГА
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ХАКАСИЯДАҒЫ ПОЛIГI
АБАКАН · 1976

Т. А. Сайлотов чон ӱгредиине позын саңай пирініп тоғынған. Училищенің тоғызын наа ондайға айландырған. Мында наа библиотека асхан. Чиит улусты ӱгредіге тартхан. Чылдаң чылға ӱгренӌілер саны кӧп полыбысхан. 1873 чылда училищеде 61 олған ӱгренген. 1875 чылда, тізең, ікі чыл аразында ӱгренӌілернің саны 90-ға чит парған. Оларның аразында хакас олғаннар ӱгренӌеңнерӧк. Ікі класстығ 5 чыл ӱгренӌен училищені ӱс класстығ 7 чыл ӱгренӌең училищее айландырған. Училищеде хызыӌахтар ӱгренӌең класс асхан. Хыстар ӱгренӌең класс пастыра 1880 чылда ипчілер прогимназиязы азылған.

Пілістіг, майыхханын пілінмес ӱгретӌі Т. А. Сайлотов чон хониин, аның культуразын ӧскірерге кӧп тузалығ ниме итчең. Ол Минсуғдағы музейні азарға полысхан. Аның тӧстегӌізі Н. М. Мартьяновтың пастағы полысчызы полған. Сайлотов осхас кізілер полбаан полза, чалғыс Н. М. Мартьянов музейні тӧстеп полбасчых, теен Россиядаң ызыға килген революционер-народник, ученай Д. А. Клеменц. Сайлотов позының пілізінең, позының тоғызынаң музейні тӧстирге, аның ӧзеріне полысхан тіп пасхан Польшадаң ызыға килген революционер, ученай Ф. Я. Кон. Т. А. Сайлотовтың тоғызын минсуғдағылар пӧзік паалааннар. Ағаа городтың аарлығ кізізі тіп ат пиргеннер. Сайлотовты андағ чолға декабристтер школазы тимнеен. Ол 1918 чылда, 72 часха чидіп, Хызылчарда ӱреен.

Декабристтернің ызығда полғаннары, оларның істеніс пастыра чон аразында чарыдығлығ тоғыс анарғаннары, чиит улусты ӱгредіге тартханнары істенӌілернің хан ӱлгӱзіне киртістерін сайбаан. Оларны класс кӱрезіглеріне тимнендірген. Ана іди декабристтер восстаниеде ле нимес, че ыраххы Сибирьдегі Минсуғ уездте ызығда даа постарының общественнай чуртасха туза идіп, чарых істерін халғысханнар.

В. Я. БУТАНАЕВ

ХАКАС ЧОНЫНЫҢ ПУРУНҒЫ МӰЧЕЛІ

Хара пурунғыдаң сығара хакас чоны чыл чылысханын, ай алысханын пос ондайынча санаӌаң полтыр. Пурунғы хакас хазыназы тустарындох араб чирінең, Хытаттаң, Тибеттең чӧрӌең садығӌы пайлар, чорыхчылар пурунғы хакастарның постарының календарьы парын таныхтапчалар. Ол чыл саны амға теере хай пірее улуғ кізілернің тӱӱнӌегінде халған.

Хакас календарьы 12 чылнаң хуралӌаң:

1. кӱске чылы
2. інек чылы
3. тӱлгӱ чылы
4. хозан чылы
5. килескі чылы
6. чылан чылы
7. чылғы чылы
8. хой чылы
9. кізі чылы
10. таңах чылы
11. адай чылы, турна чылы
12. ӧскі чылы

Чонның пілдізінең полған на чылның оңдайы пар полча, іди: кӱске чылында ӧзӧгіс полча, інек чылында інек сӱттіг полча, адай чылында, тізең, інек сӱді ас полча, чылғы чылында чылыг чыл полча, чылан чылында соох полча паза аннаң пасха.

Иргідегі хакастарның сағызынаң, кізі ырызы даа ноо чылда тӧреенінең полча. Кӧзідімге алза, чылан чылында тӧреен пала талаан чох кізі полар, кізі чылында тӧрізе — илег-чобағ пілбес. Хакас чонының тӧӧгӱзі (историязы) Ортын Азия, Кін Азия халых чоннарынаң арон турбаан. Андағ он ікі чыллыг календарьнаң прай тюрк, моол чоннары тузаланӌаң, олар аны «мӱчел» тіп адапчалар. Сағам пу чыл санынаң саназа, 80 мӱчел, тӱлгӱ чылы парча.

Иргіде пістің хакас чоны чылтыс, ай кӱн нименең пӧлгіленіп чуртаӌаң. Хаӌаннаң ай алысханын кӧріп, пір чылда он ікі ай полчатханын таныхтап салғаннар.

Ай тӧрт кӧрімніг полча.

1. Ай наазы — ай тӧріпчеткен тус.

2. Ай толызы. Ол ікі пасха полча, а) ах толы — айның пастап ағарып чатханы, б) хызыл толы — айның наа ла хончатханы.

3. Ай иргізі — ай тоозылып, кӧрінмеске чит парир.

4. Ай аразы — ай кӧрінминче.

Ай іди 7 кӱн пазынаң алысча. Аннаңар пістің неделя читі кӱнніг полча. Чон пілдізінең, хайдағ ай полары ай тӧреендӧк кӧрінче: чазығ (устыг) ай тӧрізе — чылыг ай полар: сала хыйын арах тӱссе — чилліг ай: хабырых (хырилары игір) ай тӧріп, сас ойда тӱссе — соох ай полар. Алында наа айға ағырығдаң хамңаӌаңнар. Наа ай чітізіне читсе, имненерге кӱстіг туза полча тіӌеңнер. Айны улуглаӌаңнар. Ол пастап тӧрізӧк, пу сӧстерні чоохтанып, айға пазырарға кирек полӌаң полтыр:

«Хара пастыг чоным изен ползын,
Хадарған малым хазых ползын!»

Айзар холнаң кӧзідерге чарабаӌаң. Кинең кӧзідібіссең, «мин кӧрбинчем, тохпах кӧрче», — тирге кирек полтыр. Ай адынаң паланы даа адаӌаңнар. Ай толызында тӧреен паланы «Айдолай» тіп адап салчаңнар; ай аразында тӧреен паланы — «Ара». Ӱреен кізінің чарым чылын ай иргізінде итчең полтырлар.

Айның ӧлгені пар поладыр. Ол туста аны Чилбіген чіпче тіп сағынӌаңнар чонда. Аннаңар аалда чон «Ай ӧлче» тіп хысхырызып, ідіс-хамысты хогдырадып, адай хулағын толғапчалар. Чилбіген, пу табыстардаң хорығып, айны позыдыбысча одыр.

Хығырығӌы пілче полар, хакастар кӧп аймах сӧӧктіг чон. Полғанының на чооғы пасха. Ай аттарын ідӧк аймахти адапчалар. Анзы пістің таблицадаң іле кӧрінче (кӧриңер таблицаны).

Амды айлардаңар чоохтирбыс. **Январь — кӱрген айы**. Ол іди кӱрген чылтыстаң сығара (сағайлап, ӱлгер чылтыс) адал парған. Иргіде, пу чылтыстаң хоостыра кӧріп, хайдағ чыл поларын пілчеңнер. Кӱрген чылтыс хонысчаң чылтыс полча. Кӱргенде пу чылтыс айның тоғыс наазында хонысча, пӧзігде — читі, хаанда — пис, хосхарда — айның ӱс наазында. Ӱске иртнен соонда, аны кізі кӧрбес, ӱзӱт кӧрер тіӌеңнер.

ХАКАС АЙ АТТАРЫНЫҢ ТАБЛИЦАЗЫ

Орыс	Хаас аттары	Хойбал аттары	Оок — Уйбат сағайлар аттары	Пилтірлер аттары	Хызыллар аттары	Мелектер аттары	Сағай аттары	Чыстағылар аттары
январь	кӱрген	ӱлгер	кӱрген	ӱзӱрген	кӱрген	хырлаӊ	чил айы	чил айы
февраль	пӧзіг	пӧзӱг	пӧзӱг	пӱзӱг	хузурғул	кӱчӱген	азығ айы	азығ айы
март	хааӊ	хааӊ	хооӊ	арған кӧӧк	харға айы	харға айы	улуғ кӧрік	кӧрік айы
апрель	хосхар	хооӊ	хосхар	сын кӧк	кӧӧк айы	кӧӧк айы	кічіг кӧрік	хыра айы
май	улуғ сілкер	хосхар	сілкер	пис айы	кічіг ізіг	кічіг ізіг	хандых айы	пис айы
июнь	кічіг сілкер	сілгер	тос айы	сип айы	улуғ ізіг	улуғ ізіг	тос айы улуғ ай	тос айы
июль	от айы	от айы	от айы	ал сип айы	от айы	от айы	от айы	от айы
август	орғах айы ас айы	орғах айы	орғах айы	орғах айы	орғах айы	орғах айы	орғах айы	хырӊ кисчең ай
сентябрь	ӱлгер айы	сарығ пӱр	сарығ пӱр	ӱртӱн айы	чарыс айы	чарылыс айы	ӱртӱн айы	ӱртӱн айы
октябрь	кічкер	кічіг соох	кічіг соох	чарыс айы	кічіг соох	кічіг соох	чарыс айы	чарыс айы
ноябрь	хырлас	улуғ соох	улуғ соох	хуртуях	улуғ соох	улуғ соох	кічіг хырлас	кічіг хырлас
декабрь	алай	алай	алай	улай	алай	чыл сырты	улуғ хырлас кічіг ай	улуғ хырлас

Кӱрген чылтыс пу арада хара суга тӱс парча ба хайдағ, анаң кӱскӱде ле тигірге сых килче. Кӱрген сых парза — хыро чолы тартыл парча, тіпчелер апсах-инейлер.

Пу хойыг чылтыс ай сузына кірзе, хомай чыл полар, ай сузына кірбин иртіссе, чылығ чыл, тамах ниме чахсы сығар тіп санапчалар.

Сағайлар кӱрген айын «чил айы» тіп адапчалар. Пу айда кӱн узупча, чил кӧдірілче, пӱӱр сӱрісче. Пилтірлер, тізең, аны «ӱзӱрген» айы тіпчелер алай ба «хортының ӱзӱрген чайған айы». Чон сизінгенінең, пу туста хорты палых (миндір) ӱзӱрген салча.

Кӱргенде кӱн харағы тигір тӧзінең кізі пӧзин сиинче ле кӧдіріліп чӧрче. Кӱрген айы соохха тың кӱстіг, кӱргеннің сооғы кӱрлеп тур тидірлер. Чонның чоогынаң, кӱлӱк кӱрген пӧзіге піди махтантыр: «Он ікі айдаң миннең соох тудар кӱчӱн ай чоғыл. Халын пус, мині сыдабин, чара чачырапча. Хызыр пиинің сагырзында ла чаг халды, хызырах малның имчегінде ле симіс халды». Сынап таа, пу туста мал тың ар парча.

Февраль — Пӧзіг айы. Пӧзіг айында чир саңай тооп парча. Аннаңар тың соохтар турбаза даа, соох чир алтынаң иб істіне кірче. Пу айны хызыллар «хузурғул» тіп адапчалар. Хузургул — ол хара хусха тӧӧй улуг хус. Ол туста алтынзархы кӱстіг чиллер хузургул хустың уязын аңдара ӱбӱрче бе хайдаг. Сагайлар пӧзіг айын «азығ айы» тіп адапчалар. «Азыг» иргі сӧс. Хакас тілінең аба ідн адалчаң. Пу айда, часхар саба парчатхан туста, аба позының інінде пір нанына айланча. Пӧзіг — кӱн узаратчаң ай. Пу айда кӱн пӧзік чӧрче. Пӧзіг — хысхы пӧлгізін пирче тіпчелер. Аның чарымы хысхы чарымы часхы поладыр. Кӱнӧрте мал, кӱнге сістеніп, хараа соохха тоопча. Аннаңар пӧзігні «мал тӱгі чылынчаң ай» тіп адапчалар. Хай піреелері «чарның хамағын тирлетчең ай» тидірлерӧк. Ол туста кӱн теезінде сала хар хайылча. Ағас пӱрічектері іле пілдірібісче, аннаңар апсахтар пӧзігні пӱр тугҷаң ай тирлер. Ідӧк чон чоогында, пӧзіг айы — махтанҷых ай полча. Ол кӱргенге піди махтантыр: «Синің орныңда полған ползам, ӱс частығ пуғаның мӱӱзін суура тоорарҷыхпын, хызыр пиинің сагырзын чара тоорарҷыхпын». Че позы кӱнге пастырча.

Март — Хааң айы. «Хааң — хооң» тіп хысхырыспинаң, хустар агыннаң айланча. Мында хыстапчатхан харгалар, килген хустарга чоо ӧрініп, тың хаахтасчалар. Аннаңар алтынзархылар пу айны «харға айы» даа тіп адапчалар. Ідӧк хааңны таан килчең ай тирге чарир, хойбаллар хооң — хой тугҷаң ай тіп чоохтазалар ортаох полар. Сагайлар пу айны «Улуғ кӧрік айы» тіпчелер. Поға ідн адалчатханынаңар чонда ҷоох пар. Пірсінде Абанаң Кӧрік талазыбыстырлар:

«Айда отыс кӱн», — тіпче Кӧрік.

«Чох, пір айда чӱс кӱн», — хысхырча Аба.

«Чох, отыс кӱн», — таласча Кӧрік.

Андада Аба, інінең отыс кӱн пазынаң сығарын сизініп, чоо тарыныбыстыр. Ол, Кӧрікті харбап аларға харазып, алнынзар ӱкӱс салтыр. Аба, Кӧрікті чаза хаап, арғазынаң тырбахтап халтыр. Аннаң пеер Кӧріктің арғазында чолахтар халтырлар.

Хааң — кӧгліг, сууластығ ай полчатханы аның адынаң іле пілдірче.

Хааң — хооң — суулас, хыймырас, прай тіріг ниме усхунча. Хааң — хаңаа хағдыратчаң ай. Хар хайылча, соор кирек чоғыл, хаңаа кöліп пастапчалар.

«Хааң хахатхлир» тидірлер. Сынап таа, піреесе чылыг кÿннер аразында улуғ соох пол парча.

Апрель — Хосхар айы. «Хосхар» хучаның иргі ады. Тыва алтай тіллерінде хучаны ам даа іди адапчалар. Иргіде пу айда хуча — хой хырыхчаңнар, аннаңар «хосхар айы» тіп адалган полар.

Хосхар айын «чохыр ай» тібöкчелер. Пу туста пірее орыннарда хара чир кöрінче, пасхазында ах хар чатча. Сагайлап хосхар кічіг кöрік айы полар. Ағас салаазында кöрік ле пазы синінче хар халча. Пуох туста кöрік інінең сыхча. Хызылларнаң мелектер пу айны «кööк айы» тіп адидыр. Пу айда кööк хус тапсап пастапча. Хакас чонында кööк хус ызых хусха саналчаң. Аныңаң палғалысчатхан нимелер кöп. Кööкті атарға чарабас полган. Илебесте, кинен атыбыссаң, ол чирде ÿс кун сыхтирға кирек. Часхыда пастағы кööк тапсааның ас ööске истерге чарабас. «Мин тохпын» тирге кирек. Ол полбаза, чыл тооза астап чöрерзің.

Ідöк хосхар айы тарыға тимненчең ай полар.

Май — Улуғ сілкер айы. Сілкер — сілеке сохчаң ай. Алында ÿÿче (часхыда чирге тимнеен ит) тоозыл парза, кізілер ит чох чуртабысчаңнар. Андада итке сілеке сохчалар. Хыра тартарға кірчеткеннеңер аны сагайлар «хыра тартчаң ай» тіп адабохчалар. Тайға пори одырган чон иргіде пис (хандых), сип хазып чуртачаң полтыр. Аннаңар оларның чооғынаң, сілкер «пис айы», «хандых айы» тіп адалча.

Пу айда айран ачыдып пастапчалар. Айның тÿгенчізінде «Пеун» (айран пайрамы) итчеңнер. Сілкерде тигір нызырапча. Тигір пастап кÿзÿрезе, ниңі кізілер хамыснаң айран сузып, нааныпчалар. Анаң иб ибіре, кÿн чолынча чÿгÿріп, хамыснаң полган на пулуңны ÿс хатап хахлидырлар. Пастағы кÿгÿрт алтынзарых тапсаза, інек сÿттіг полар тіңеңнер. Устÿнзарых тапсаза — чылғы мал сÿттіг полар, іскертін — хой сÿттіг, кидертін — адай сÿттіг.

Июнь — тос айы. Пу тос хастачаң алай чулухтачаң ай. Аны чулух айы тіп адабохчалар. Пурунғы улус хыра соонда тосха чöрчең. Ол туста чайғыда тос ибліг чуртачаңнар. Тостаң тÿÿс, тоста, чоочах, тосхарах паза аннаң даа пасха нимелер итчеңнер.

Хаастар тос айын «кічіг сілкер ай» тіпчелер. Ідöк пу айны, узун кÿннер полчатханнаңар, «узун ай» алай «улуг ай» тіңең полтырлар.

Июль — от айы. Пу айда ööн тоғыс — от тоғызы. Ай даа «от айы» алай «сапхы айы» тіп адалча. Пилтірлер от айын «ол сип айы» тіпчелер. Пу туста сип, хандых хазып, хысхызына хурутчаңнар. Ідöк от айын улуглар теергін тузы тіп чоохтапчалар. Пу айда сеек — маас хубазыбысча, малға тыс пирбинче. Аның ÿчÿн мал арча.

Август — Орғах айы. Пістің хакастар иргідең сыгара хыра салчаң чон полтыр. Пысхан тамахты орғахнаң кисчеңнер. Аннаңар хыра кисчең ай «орғах айы» тіп адал парған. Ас айында тамахты чылға пилетепчелер.

Сентябрь — Ӱлгер айы. Пу айда тигірге Ӱлгер чылтыс (сағайлап ӱс муйғах чылтыс) сых килче. Чон чооғынаң, пу чылтыс ӱс муйғахтың, аат палазы Хубай хустың паза Кӧкетей алыптың хуттары полча. Ағаа пазырӌаңнар. Тамах тарып чуртаан чон пу тусты «ӱртӱн айы» тіп адаптырлар. Алтынзархылар Ӱлгер айын чарыс айы тіпчелер. Сынап таа пу айның чарымы чайғы чарымы кӱскӱ полча. Чайғы чарылча. Кӱскӱде чир чайаның сіліг нимезі парчан оорап парча, ағастар сарғалча. Аннаңар ӱлгер айың пӱр тӱзірӌең ай тіпчелер, алай «сарығ пӱр» тіп адапчалар. Пӱр сарғалча, хыро тӱзіп пастапча, пастағы хар чаапча.

Октябрь — кічкер айы. Пу айны «кічіг соох» тіп адабохчалар. Кічіг суғны тоңдырӌаң — кічіг соох. Пу туста чағдапчатхан хысхының пастағы соохтары пасталыбысча.

Ноябрь — хырлас айы. Улуғ суғны тоңдырар улуғ соох полыбысча. Кӱн хысхарабысча. Хырлас айын пилтірлер «Хуртуях айы» тіп адапчалар. Хысха кӱнде хуртуях ӧдік тее кизерге маңнанминча.

Декабрь — алай айы. Пу тың соох ай полча; Аннаңар «алай-элей тарындырча» тіп чоохтапчалар. Хай піреелері «алай — хохайын салча, алай — хохай хайдағ соох» тіпчелер. Алай тың хысхаӌах кӱнніг ай. Аның ӱӌӱн аны «аях хурубас алай» тіп адапчалар. Пір аях суғ іскенӌе, харасхы пол парча.

Пу искірігде хығырығӌыны иргідегі хакас ай аттарынаң таныстырчабыс. Сағам пу ундулғлап таа парған ай аттары чонның пай тӧӧгӱзін (историязын) ӱгренерге тузалығ полар.